

KATELIJN VANDORPE (RED.), *A COMPANION TO GRECO-ROMAN AND LATE ANTIQUE EGYPT*, HOBOKEN (NJ): WILEY-BLACKWELL 2019, 792 S.

Przez wiele lat dyskusja naukowa dotycząca starożytnego Egiptu była zdominowana przez zagadnienia związane z czasami faraonickimi. Szczególnym zainteresowaniem uczonych cieszyły się: rodzima kultura, tradycja i wierzenia oraz sztuka i architektura monumentalnych piramid i sanktuariów. Historia Egiptu w okresie grecko-rzymskim oraz w późnym antyku jest w dużo mniejszym stopniu reprezentowana w starszych badaniach, co jest widoczne na przykładzie epoki ptolemejskiej. Dynastia Ptolemeuszy, rządząca Egiptem przez nieomal trzy wieki, istnieje w ogólnej świadomości głównie za sprawą najsłynniejszej władczyni tej dynastii, Kleopatry VII Filopator, ponieważ starsze prace poświęcają jej najwięcej uwagi. W ostatnich dekadach jednak liczba publikacji dotyczących Egiptu w epoce grecko-rzymskiej i w późnym antyku systematycznie rośnie dzięki pojawieniu się nowych kierunków badań związanych z rozwojem papirologii, studiów demotycznych i koptyjskich oraz z nowymi odkryciami archeologicznymi. W tym czasie opublikowano sporo nowych tekstów papirusów (zwłaszcza demotycznych), a uczeni podejmują się również poprawienia opublikowanych już dokumentów, co przyczynia się do poszerzenia istniejącego stanu wiedzy na temat okresu grecko-rzymskiego. Egipt w późnym antyku i we wczesnym średniowieczu jest także coraz lepiej reprezentowany dzięki istotnym odkryciom archeologicznym. Na tym polu niemałymi osiągnięciami mogą pochwalić się polscy badacze, sporo bowiem informacji przyniosły m.in. wykopaliska prowadzone pod kierownictwem W. Godlewskiego w Naqlun w oazie Fajum¹.

Tematyka kolejnego tomu z serii Blackwell Companions to the Ancient World zatytułowanego *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt* odzwierciedla panujące w nauce trendy. W przeciwieństwie do dwutomowego kompendium z tej samej serii zatytułowanego *A Companion to Ancient Egypt*, który obejmuje dzieje Egiptu od czasów prehistorycznych do okresu rzymskiego, niniejsza publikacja skupia się wyłącznie na dziejach Egiptu w epoce grecko-rzymskiej i w późnym antyku². Stanowi to niewątpliwą zaletę, ponieważ zawężony zakres chronologiczny, mimo że nadal szeroki, pozwolił na dokładniejsze przedstawienie kwestii, które zostały pominięte w dość obszernym *A Companion to Ancient Egypt*.

Redaktorem recenzowanego tomu jest K. Vandorpe, papirolog i historyk związana z KU Leuven (Leuven, Belgia), która jest autorką lub współautorką licznych prac poświęconych

---

¹ Informacje na temat wykopalisk prowadzonych w Naqlun oraz pełny wykaz bibliograficzny związany z tym projektem można znaleźć na stronie Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego: A. Szymczak, 2017: *Naqlun*, www.pcma.uw.edu.pl/2017/11/18/naklun/ (dostęp 11.2019).

² A.K. Lloyd (red.) 2010: *A Companion to Ancient Egypt*, Malden (MA), Oxford, Chichester.

przede wszystkim historii społecznej i gospodarczej Egiptu w epoce ptolemejskiej. Znaczna część jej dorobku naukowego obejmuje także edycje i tłumaczenia tekstów papyrusów z Egiptu datowanych na okres hellenistyczny. Do jej najważniejszych publikacji należą między innymi: *Breaking the Seal of Secrecy*, *Reconstructing Pathyris' Archives*, *Land and Taxes in Ptolemaic Egypt* oraz *The Erbstreit Papyri*³.

Do współpracy nad *Companionem* zaproszono najważniejszych specjalistów, których zainteresowania badawcze koncentrują się na dziejach Egiptu w okresie grecko-rzymskim oraz w późnym antyku. Wśród współautorów znalazło się zatem czterdziestu siedmiu historyków starożytności, egiptologów, papirologów, jak również epigrafików i numizmatyków. Wśród nich znaleźli się tacy badacze jak np. C. Adams, Y. Broux, W. Clarysse, M. Depauw, T. Derda, Ch. Fischer-Bovet, B. Lergas, S. Lippert, J.G. Manning, A. Monson, J. Rowlandson, M. Schentuleit, P. van Minnen, A.-E. Veïsse, A. Verhoogt, czy S. von Reden⁴.

Publikacja wyróżnia się na tle dotychczasowych kompendiów niezwykle oryginalną strukturą, oferując tym samym nowe spojrzenie na badane zagadnienia. Konstrukcja książki w przemyślany sposób prezentuje czytelnikowi aktualny stan oraz najważniejsze kierunki współczesnych badań prowadzonych nad Egiptem w okresie po Aleksandrze Wielkim. Istotną innowacją w strukturze pracy jest cyklicznie powtarzający się pod koniec prawie każdej z części (nie znajdziemy go jednak w części pierwszej, siódmej oraz ósmej) rozdział zatytułowany *Life Portraits* (rozd. 6, 13, 17, 25, 30). Katelijm Vandorpe we wstępie (s. xxii) podkreśla, że wyjątkowy nacisk położono w niniejszej pracy na kwestie społeczne. Z tego powodu wyodrębniono osobne rozdziały, których głównym zadaniem było ukazanie wpływu analizowanych kwestii na jakość życia ludzi w poszczególnych okresach. Niewątpliwie pozwala to na dokładniejsze przeanalizowanie i dostrzeżenie wielu zjawisk i przemian w społeczeństwie starożytnego Egiptu w omawianych okresach.

Książka podzielona jest na osiem głównych części, a w skład każdej z nich wchodzi (w zależności od poruszanej tematyki) od dwóch do ośmiu rozdziałów. W sumie publikacja zawiera trzydzieści dziewięć rozdziałów. Poszczególne części są ze sobą logicznie powiązane i prezentują zagadnienia, które były dotychczas rozproszone pomiędzy różnymi, często niedostępnymi, publikacjami.

---

³ K. Vandorpe, 1995: *Breaking the Seal of Secrecy: Sealing-Practices in Greco-Roman and Byzantine Egypt Based on Greek, Demotic and Latin Papyrological Evidence*, Leiden; K. Vandorpe, S. Waebens, 2010: *Reconstructing Pathyris' Archives: A Multicultural Community in Hellenistic Egypt*, Brussel; T. Christensen, D.J. Thompson, K. Vandorpe, 2017: *Land and Taxes in Ptolemaic Egypt: An Edition, Translation and Commentary for the Edfu Land Survey (P. Haun. IV 70)*, Cambridge; K. Vandorpe, S.P. Vleeming, 2017: *The Erbstreit Papyri. A Bilingual Dossier from Pathyris of the Second Century BC*, Leuven.

⁴ Nazwiska wymienione w kolejności alfabetycznej.

Część pierwsza zatytułowana *Greco-Roman Egypt Explored* składa się z dwóch rozdziałów, których głównym zadaniem jest zapoznanie czytelnika ze specyfiką badań nad antycznym Egiptem. W rozdziale pierwszym *Unique Sources in an Unusual Setting* A. Verhoogt zwięźle scharakteryzował bazę źródłową, skupiając się na licznych tekstach papyrusów, które stanowią najważniejszą kategorię źródeł w Egipcie. Rozdział ten zawiera też bardzo krótki opis warunków naturalnych. Autorzy drugiego rozdziału (M. Depauw i D. Dzierzbicka) przedstawili nowe metody i techniki, które z powodzeniem mogą być wykorzystywane w badaniach historycznych, np. analiza sieciowa w badaniach antycznego społeczeństwa lub modele obliczeniowe w archeologii. Wskazywali na potrzebę tworzenia nowych baz danych (papyri.info, Trismegistos) i digitalizację zasobów, które umożliwiają powszechny dostęp do materiałów źródłowych i sprzyjają popularyzowaniu wyników badań. Ponadto podkreślili konieczność czerpania z metodologii różnych dyscyplin w badaniach nad Egiptem. Jest to bardzo istotny rozdział tej pracy, ponieważ pozwala zapoznać się z nowymi metodami, które mogą znacząco wpłynąć na jakość prowadzonych obecnie badań.

Cztery rozdziały części drugiej: *Egypt as Part of a Globalizing World* poświęcone są historii politycznej kolejnych okresów: ptolemejskiego (rozd. 3, A.-E. Veïsse), rzymskiego (rozd. 4, T. Derda), oraz bizantyjskiego od początku panowania Konstantyna Wielkiego do podboju Egiptu przez Arabów w latach 639–642 r. (rozd. 5, C. Römer). Ostatni rozdział tej sekcji, pt. *Life Portraits: Royals and People in a Globalizing World* (rozd. 6, A. Meeus), porusza, aktualne również współcześnie, kwestie podróżowania i turystyki.

W części *Governing a Country with a Past: Between Tradition and Innovation* omówiona została polityka wewnętrzna Egiptu, funkcjonowanie administracji i rola poszczególnych instytucji w zarządzaniu państwem. Rozdział siódmy (J.G. Manning) skupia się na czasach ptolemejskich, podczas gdy rozdział ósmy (Th. Krause) dotyczy okresu rzymskiego i późnego antyku. Kolejne rozdziały tej sekcji poświęcone są: politykom (rozd. 9, B. Lergas), polityce fiskalnej (rozd. 10, A. Monson), armii i policji (rozd. 11, Ch. Fischer-Bovet i P. Sängler), prawu i dokumentom prawnym (rozd. 12, U. Yiftach i K. Vandrope). Ostatni rozdział (rozd. 13, S. Waebens) *Life Portraits: People and their Everyday Papers in a Bureaucratic Society* analizuje na wybranych przykładach kontakty pomiędzy organami administracji publicznej a mieszkańcami.

Część czwarta, *Developing the Economic Strength of the Nile Country*, zajmuje się kwestiami ekonomicznymi: monetyzacją (rozd. 14, S. von Reden), produkcją rolną oraz wydobyciem zasobów (rozd. 15, C. Adams). Rozdział *Life Portraits: People at Work* (rozd. 17, K. Vandorpe) zestawia przykłady różnych profesji sprawowanych przez mieszkańców Egiptu, którzy zatrudniani byli jako inżynierowie, pracowali w sektorze finansowym lub tekstylnym.

Część piąta *Identity in a Multicultural Environment* jest najobszerniejszą częścią książki i została poświęcona problemom demograficznym, rolom społecznym oraz interakcjom różnych grup etnicznych wchodzących w skład społeczeństwa egipskiego. Rozdział 18 (S. Scheuble-Reiter i S. Bussi) skupia się na podziale klasowym społeczeństwa, definiuje elity w poszczególnych okresach i podejmuje problem awansu w obrębie tych podziałów. Na skutek burzliwych wydarzeń politycznych okresu grecko-rzymskiego i późnego antyku społeczeństwo w Egipcie stało się wieloetniczne i wielokulturowe. Zapewne z tego powodu kolejny rozdział (rozdz. 19, W. Clarysse) poświęcony jest tożsamości etnicznej i pojęciu etniczności w świadomości starożytnych. Osobny rozdział (rozdz. 20, S. Honigman) dotyczy mniejszości etnicznych w Egipcie i zawiera on zwłaszcza ustalenia dotyczące diaspory żydowskiej. Zagadnienia związane z życiem rodzinnym i domowym, narodzinami, wyborem imion itp. zostały przedstawione w rozdziale 21 (J. Rowlandson i S. Lippert). Rolę kobiet w różnorodnych sferach życia omówiono w rozdziale 22 (M. Schentuleit). Informacje na temat praktyk funeralnych oraz przegląd najważniejszych nekropolii Egiptu zawiera rozdział 23 (A.L. Boozer). Następny rozdział (rozdz. 24, A. Benaissa i S. Remijsen) ukazuje rolę edukacji i kultury fizycznej w społeczeństwie egipskim; były one niezbędnymi elementami do uzyskania równowagi pomiędzy ciałem i duchem. W kolejnym rozdziale z cyklu *Life Portraits* (rozdz. 25, Y. Broux) podjęto próbę ustalenia, jak wyglądało życie codzienne oraz interakcje i funkcjonowanie ludzi w środowisku wieloetnicznym.

Religia stanowiła istotną składową życia człowieka antycznego, z tego powodu szóstą część, *Traditional Religious Life Challenged*, zawiera informacje na temat religijności i przemian, jakim ulegały kultury i wierzenia w nowych warunkach społecznych i politycznych. Rozdział 26 (W. Clarysse i K. Vandrope) skupia się przede wszystkim na okresie hellenistycznym, omawiając nowinki i modyfikacje w praktykach religijnych tego okresu, np. kult zwierząt oraz zmiany w kulcie zmarłych. Rozdział 27 poświęcony jest kultowi władców (S. Pfeiffer). W kolejnym rozdziale (rozdz. 28, F. Naether) zawarto charakterystykę kultów i wierzeń w epoce rzymskiej. Informacje na temat chrześcijaństwa w Egipcie można znaleźć w rozdziale 29 (M. Choat). Wreszcie, głównym zadaniem rozdziału pt. *Life Portraits: People in Worship* (rozdz. 30, G. Jennes) było ukazanie roli religijności w życiu człowieka.

Część siódma, *Creative Minds in Theory and Praxis*, poświęcona jest zagadnieniom związanym z piśmiennictwem i literaturą (rozdz. 31, S. Torallas Tovar i M. Vierros), a także nauce (rozdz. 32, S.H. Aufrère i M.-H. Marganne), architekturze (rozdz. 33, B. Redon) oraz sztuce (rozdz. 34, M. Minas-Nerpel).

RECENZJE

Ostatnia, ósma część (*Epilogue*) stanowi podsumowanie materiału zgromadzonego w publikacji. Rozdział 35 (W. Wynn, K. Vandorpe) szczegółowo opisuje nowe kierunki badań nad społeczeństwem w Egipcie antycznym. Kolejne dwa rozdziały ukazują specyfikę Egiptu na tle wydarzeń w epoce hellenistycznej (rozd. 36, B. McGing) oraz w epoce rzymskiej (rozd. 37, M. A. Speidel). W rozdziale 38 J.S. Kloppenborg omówił rozwój studiów nad papi-rusami chrześcijańskimi, które zawierają głównie teksty Nowego Testamentu. Ostatni rozdział (rozd. 39, R. Ast) zawiera generalne spostrzeżenia na temat sposobów, które zapewnią rozwój studiów nad starożytnym Egiptem, a które mogą znaleźć zastosowanie również w badaniach nad innymi epokami. W tym rozdziale autor podkreślił znaczenie interdyscyplinarności i nowoczesnej technologii. Ponadto wspomniał o konieczności pozyskiwania środków na finansowanie projektów i wprowadzeniu nowych metod w nauczaniu kolejnych pokoleń.

A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt bez wahania można zaliczyć do najważniejszych publikacji poświęconych Egiptowi w okresie grecko-rzymskim i chrześcijańskim, które ukazały się w ostatnich latach. Poszczególne rozdziały recenzowanej pozycji w rzetelny i przystępny sposób przedstawiają aktualny stan badań, odnosząc się do najnowszej literatury przedmiotu. Książka jest wyjątkowo solidnie przygotowana i próżno szukać w niej poważnych niedociągnięć. Do istotnych zalet tej publikacji należą przede wszystkim niekonwencjonalna struktura i innowacyjne podejście do prezentowanych kwestii. *A Companion...* oferuje wyczerpujący ogląd na dzieje Egiptu w epoce hellenistycznej, rzymskiej oraz w późnym antyku i porusza ważne zagadnienia związane z przemianami politycznymi, funkcjonowaniem władzy centralnej i administracji, zjawiskami społecznymi i gospodarczymi, religijnością, a także kulturą i nauką.

Recenzowana pozycja jest przeznaczona przede wszystkim dla zaawansowanych badaczy dziejów starożytnego Egiptu. Przedstawia ona najważniejsze trendy i kierunki rozwoju badań nad historią Egiptu od końca IV w. p.n.e. Ponadto dostarcza ona informacji na temat najnowszych technik i metod, które wykorzystywane są w ostatnich latach w badaniach nad kwestiami poruszonymi w niniejszej książce. Publikacja ta może się również przysłużyć studentom i początkującym badaczom, stanowiąc rzetelne, solidne wprowadzenie do ich własnych badań. Książka ta niewątpliwie pozwoli im uporządkować i pogłębić wiedzę na temat Egiptu w okresie grecko-rzymskim i w późnym antyku.

Joanna Wilimowska
Uniwersytet Wrocławski
joanna.wilimowska@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0074-0968